

ביקורים וביקורות:

מופעי השתתפות ומחאה בספר מבקרים באתר ההנצחה הלאומי "גבעת התחמושת"

חיים נוי

מבוא

בפרק זה אבקש לבחון ספר מבקרים הממוקם באתר הנצחה לאומי ב"גבעת התחמושת" בירושלים.* ככלל, ספרי מבקרים אינם נתפסים כאתרי התרחשות סוציולוגיים טיפוסיים, אלא יותר כפלטפורמה עליה מתועדות התרחשויות חברתיות ועקבותיהן (Derrida, 1988), אשר לובשות צורה בדמותן של "רשומות" (entries), שאותן רושמים ו"משאירים" המבקרים בספרים. אבקש להצביע על ספר המבקרים כעל זירת הנצחה טקסטית ומרתקת, בעלת חוקיות ותקניות פנימיות משל עצמה, הכוללת מופעים של השתתפות, הזדהות ומחאה עם הנרטיב הציוני-צבאי, שבכוחה להאיר את היחסים בין זהות, אזרחות וצבאיות ובין פריפריה והגמוניה בישראל. ניתוח נרטיבי-מופעי המתחקה אחר רישומי תגובות המבקרים בספר – תגובות המופנות אל אתר המייצג את הנרטיב הציוני-צבאי במלוא הדרו, חושף את טיבו כזירת התקשרות והתגושות בין מוסדות אידאולוגיים ובין אזרחים המבקרים בהם, ומאפשר להתחקות אחר האופנים בהם בוחרים המבקרים להשתתף בנרטיב האידאולוגי הלאומי-הנצחתי ולעתים למחות כנגדו. הצבת הספר בתוך אתר הנצחה צבאי-לאומי ממצבת אותו כבימה פרו-מיליטריסטית של תפיסות הגמוניות לאומיות, אולם בפועל הוא אינו מתפקד רק כמראה ממנה נשקפת האידאולוגיה הלאומית-צבאית הציונית, שכן בה בעת ניבטים ממנה גם סיפורי נגד והתרסות כבדות משקל.

* אני מבקש להודות להערות של סיגל עוזרי ואורלי נוי לגרסאות קודמות של מאמר זה, וכן להצעות המועילות של העורכים.

ספרי מבקרים הנם ארטיפקטים תרבותיים מוכרים, המצויים בדרך כלל באתרים המציעים חוויות אסתטיות ו/או חינוכיות (מוזאונים, גלריות, פארקים וכו'), והם מאפשרים ואף מזמינים את המבקרים המעוניינים בכך להעלות את רשמייהם על הכתב ולקרוא את רשמייהם של מבקרים אחרים. ההיסטוריה של התפתחות ספרי מבקרים אינה נהירה, אך נראה כי ראשית השימוש במעין אלבומים או מחברות מסוג זה מצויה במאה השש עשרה. בתקופה זו ובמאות שלאחריה היו הספרים בראש ובראשונה סמל יוקרה של המעמד הגבוה באירופה, בעיקר בנסיכות של הצגת אוספים ומעין תערוכות של חפצים מגוונים, נדירים ומוזרים (במה שכונה *cabinets of curiosities*; ראו Findlen, 1994; Macdonald, 2005). בתחילה שימשו הספרים לתיעוד שמותיהם ומעמדם החברתי הרם של המבקרים, אולם בהדרגה – עם התבססות המוזיאון המודרני – התרחב השימוש בהם, כמו גם הגיוון של הטקסטים שנכתבו בתוכם. הספרים נעשו לכלי ליצירה של קהילה, לעתים קרובות סביב נרטיב לאומי (Chourmouziadi, 2009; Katriel, 1997; Noy, 2015).

אכן, הרשומות בספר המבקרים שבו אדון במאמר זה אינן מוגבלות כלל ועיקר לתיעוד שמות המבקרים או מעמדם החברתי. הספר כולל מובאות מילוליות וגרפיות (איורים), שנושאות מטען פוליטי ואידאולוגי, אשר עצם פעולות כתיבתן בספר המבקרים מהוות הצהרה זהותית וסמלית. השימוש הטעון והטקסי בספרי מבקרים מעלה אפשרויות מרתקות של יצירת משמעות חברתית ופוליטית, וכפי שנראה בהמשך, יש בכוחה לכוון את הספר כאתר סוציולוגי ייחודי ורב־קולי, הראוי לחקירה כשלעצמו (Noy, 2008a).

”מול בונקרים מבוצרים”

אתר ההנצחה בגבעת התחמו-הו-שת

אתר ההנצחה בגבעת התחמושת מוקדש לציון “שחרורה” ו”איחודה” של ירושלים.¹ האתר הוקם בשנת 1975 על ידי עמותת משפחות שכולות, אשר איבדו את בניהן וקרובים אחרים בקרב על כיבוש בית הספר לשוטרים של הלגיון הירדני. האתר ממוקם במקום שבו התקיים הקרב ביוני כחלק מן המערכה על ירושלים במסגרת מלחמת 1967. האתר ממומן מתרומות ואינו תחת חסותו של משרד הביטחון (בשונה למשל מאתרים דומים, כגון מוזאון הפלמ”ח,

מוזאון ההגנה ומוזאוני המחתרות). האתר הנו מכלול הנצחתי ומורשתי המאגד שטח פתוח רחב ובו מצויים בונקרים ותעלות שהיוו חלק מן המוצב הירדני, מוזאון הנצחה, ומבנה הכולל מרכז מידע ולימוד, ספרייה ומשרדים. המוזאון, שבו מצוי ספר המבקרים, הוא מבנה קטן יחסית, חשוך ושקוע מעט באדמה, באופן שנועד להזכיר את מבנה התעלות והבונקרים המצויים בסמוך. המוזאון מספק מידע על המערכה על ירושלים ועל הקרב בגבעת התחמושת באמצעות מפות, הסברים ותבליטים של הקרבות. כן מבקש המוזאון להקנות חוויה רגשית ואסתטית הקשורה במורשת הלאומית-צבאית ובהנצחת הקרבות והחללים, וזאת באמצעות מגוון מוצגים הנצחתיים. אלה כוללים את "קיר ההנצחה" שעליו חקוקים באותיות זהב שמות 182 החיילים שנהרגו במערכה על ירושלים ותחתיו דולקת אש תמיד, מכתבים שנכתבו על ידי חיילים שנהרגו בקרב, יומני קרב של אלופים, סרט קצר ובו תיאורים וסיפורים בגוף ראשון של מהלך הקרבות באתר, ועוד. מוצגים אלה מתקפים את טענת האוטנטיות של המוזאון ומבססים אותו כאתר הנצחה ומורשת צבאית ייחודי ולגיטימי ויוצרים קשר רגשי בין המבקרים באתר ובין אלה המונצחים בו, תוך הזדהות עם הנרטיב האידיאולוגי הלאומי-צבאי שהאתר מגולל.

את משמעותו של האתר ושל המוזאון ניתן להבין גם לאור פריחה מרשימה של מוזאוני בעלי היקף מצומצם, שהוקמו בארץ בשנות השבעים והשמונים. מוזאוני אלה משלבים מטרות חינוכיות ואידאולוגיות, תוך שהם מנציחים וחוגגים את מפעלי ההתיישבות והלחימה הציוניים בטרם ייסוד המדינה ולאחר מכן. כפי שכותבת תמר כתריאל, באתרים אלה "מסופרת גרסה חד-קולית של מיתולוגית בנין האומה הישראלית באופן שאינו מעורר כל קושי" (Katriel, 1997: 151). מוזיאונים אלה נושאים תפקיד במערכת אידאולוגית-לאומית רחבה הכוללת טקסים, אתרים, אנדרטאות ומועדים המוקדשים לפרקטיקות של זיכרון, שימור והנצחה קולקטיביים של האתוס הצברי.² תפקידם של אתרים אלה הנו לקשור את המקומי והמוחשי עם הרחב והמופשט; לשלב את האירועים שהתרחשו בו – בלשונם של זלי גורביץ וגדעון ארן (1991), ב"מקום הקטן" – עם המרחב המיתי, העל-היסטורי, והאירועים המאכלסים את הדמיון ההיסטורי הצברי של שיבת העם היהודי לארצו ותחייתו הלאומית והצבאית ("מקום גדול"), וכך להקנות תחושה (חוויה מוחשית) של שייכות אירועי מלחמת ששת הימים והקרב על כיבוש בית הספר לשוטרים לנרטיב הציוני לאומי הרחב יותר. כעולה מדבריו של שמעון כהנר ("כצ'ה"), מנכ"ל

2 ראו למשל עזריהו, 1995; Handelman and ;1995; Vinitzky-Seroussi, 2002; Weiss, 1997; Shamgar-Handelman, 1997.

עמותת גבעת התחמושת: "בירושלים יש שלושה אתרים עיקריים [...] הכותל, יד ושם, וגבעת התחמושת".³

בשנת 1987 הוכרו אתר גבעת התחמושת אתר הנצחה לאומי; מאז מתקיים בו מדי שנה הטקס המרכזי של אירועי יום ירושלים. כן מתקיימים באתר פעילויות וטקסים רבים לאורך השנה, חלקם צבאיים וחלקם אזרחיים (בעלי אופי צבאי). באתר פועלת לשכת גיוס, ולחיילים המגויסים נערך סיור (תוך הימנעות מהגעה ל"קיר הנופלים"); גם בתי ספר תיכוניים מקיימים לעתים באתר את טקס הענקת תעודות הזהות לתלמידיהם. בראשית תקופת המחקר (שחלה בתקופת החגים, תשס"ז), למשל, צפיתי כיצר חנך ראש עיריית ירושלים דאז, אורי לופוליאנסקי, את "שביל ישראל", העובר דרך האתר בכניסתו הצפונית לירושלים. בדבריו בירך את הנוכחים: "לכל אחי, צעדו בשביל, התחברו למורשת, ונזכה כולנו למועדים לשמחה, חגים וזמנים לששון".

התצפיות באתר מאפשרות להבחין בקרב המבקרים בכמה קבוצות על פי פרמטרים דמוגרפיים, אתנו-מעמדיים ואמוניים. באופן כללי, אחת הקבוצות המרכזיות המבקרות באתר מורכבת בעיקרה מאזרחי ישראל היהודים המבקרים בו במסגרת תיירות פנים-ישראלית; אלה מהווים כמחצית מכלל המבקרים. הקבוצה הגדולה השנייה כוללת יהודים מחו"ל, בעיקר מצפון אמריקה, המגיעים לישראל לרוב במסגרת משלחות מאורגנות ומגויסות (למשל פרויקט "תגלית" של הסוכנות היהודית או פרויקטים דומים של גיוס נוער יהודי בחו"ל). קבוצה זו מהווה כשליש מן המבקרים. קבוצה נוספת של מבקרים כוללת יהודים חרדיים המתגוררים בחלקם בירושלים, בשכונות הסמוכות לגבעת התחמושת (רמות אשכול, שמואל הנביא ועוד) שעבורן ביקור בגבעת התחמושת ובמוזיאון הוא חלק מבילוי יומי. קבוצה זו כוללת לערך חמישית מן המבקרים. הרושם המצטבר הוא, כי המבקרים המקומיים הגרים בפריפריה, נמנים ברובם עם המעמד הבינוני-נמוך ואינם מייצגים חתך בורגני טיפוסי (כמו למשל ישראלים המבקרים במוזאון ישראל). התמונה העולה מחלוקה זו מלמדת, כי בעוד שמבחינות אחדות מהווים המבקרים קהל הטרוגני, ברור כי המדובר באוכלוסייה יהודית, המבטאת באופן כללי הזהדות עם האידאולוגיה הציונית ומביעה עמדות אוהדות ביחס לאתוס הלאומי והצבאי המגולם באתר. בתקופה בה ערכתי תצפיות לא פקדו את האתר מבקרים שאינם יהודים, ודאי לא מבקרים פלסטיניים. עובדה זו, הגם שהיא לכאורה מוכנת מאליה, בולטת לאור מיקומו של האתר הגובל בשכונות פלסטיניות במזרח ירושלים (שייח' ג'ראח), ובסמוך אליו פועל בית ספר תיכון פלסטיני.

3 ריאיון עם שמעון כהנר, גבעת התחמושת, 9.8.2006.

לבקר בספר המבקרים

המחקר בגבעת התחמושת הוא חלק ממחקר רחב יותר, הבוחן את התפקיד הפוליטי של סוגי שיח בעלי אופי אידאולוגי-לאומי בישראל ובפזורה היהודית, כפי שהוא מתגלם בסוגות שונות ובאמצעי תקשורת מגוונים, כגון מסמכים בירוקרטיים, מכתבים, תקשורת אלקטרונית, מוצגים, גרפיטי ועוד (Noy, 2015b). במסגרת המחקר נבחנו ההיבטים החומריים, הטכנולוגיים, והטקסיים הקשורים באפשרויות היצירה, המסירה (העברה) והצריכה או ההתקבלות (reception) של שיח בעל ממדים אידאולוגיים. המחקר עושה שימוש בשיטות אתנוגרפיות וסמיוטיות, המאפשרות להתחקות אחר מנעד המשמעויות המשתנות של ביטויים שיחניים (דיסקורסיביים) בעת התרחשותם, וכאמור, גם בעת התקבלותם או צריכתם (Blommaert, 2004a, 2004b; Danet, 1997; Noy, 2008b). חלקו הראשון של המחקר באתר ההנצחה ובמוזאון נערך במהלך ארבעה שבועות בקיץ 2006, ולאחר מכן ביקרתי במקום פעמים רבות – עד לקיץ 2012. בתקופת שהותי באתר צפיתי בקבוצות מבקרים, קיימתי ראיונות עם צוות האתר, ועשרות ראיונות שיחתיים עם מבקרים. כמו כן ערכתי תצפיות שהתמקדו בספר המבקרים ובאופן שבו המבקרים כותבים וקוראים בו.

החומר המרכזי שעליו מבוסס מאמר זה הנו ספר מבקרים שהתמלא והועבר לארכיון בעת שבה ערכתי את ביקורי הראשונים באתר (הספר כלל מעט יותר מ-1,000 רשומות עם חתימתו; ראו Noy, 2015a). ספר זה היה פתוח להוספת רשומות בתקופה שבין יולי 2005 ויוני 2006, זמן מה לאחר שוך האינתיפאדה השנייה, תוך כדי "תהליך ההתנתקות" מרצועת עזה בראשותו של ראש הממשלה דאז, אריאל שרון.

אין בכוונתי להתמקד בניתוח שיטתי, כמותי או איכותני, של תכני המובאות שבספר ("ניתוח תוכן" או "ניתוח תמטי"). לאמיתו של דבר אני רואה ברשומות בספר "קורפוס" שיש לנתחו. ניתוח מסוג זה, אף שהוא שכיח במחקר במדעי החברה, עלול לפשט ולנתק את הביצוע של מופעי ההשתתפות של המבקרים בספר מן ההקשר המרחבי שבו נוצרו ומן המשמעות הממוקמת שלהם. הקשר זה כולל הן את הסביבה הפיזית המיידית של הספר ואת מבנה האינטראקציה עמו והן את המבנה הנרטיבי-מופעי של פעולת ההשתתפות, כפי שהיא מנוסחת באקט כתיבת הדברים בו. הדיון במאמר זה נשען על גישות נרטיביות-מופעיות לרשומות בספר המבקרים (Kirshenblatt-Gimblett, 1998; Noy, 2007). גישות אלה אינן מתעלמות מתכני הרשומות, אך אלה נבחנים כמרכיב אחד בתוך מערך לשוני רחב יותר של יצירת משמעות שאותה מצליח (או אינו מצליח) הטקסט לבצע. גישה זו, המשמשת במחקרים סמיוטיים של שיח בעיקר מנקודת

מבט הבוחנת באופן אתנוגרפי מסמכים ופרקטיקות תרבותיות של כתיבה, אינה נסמכת על מערך שיטתי-מתודי קשיח, אלא על רגישויות מחקריות המאפשרות בחינה מהוקשרת וממוקמת של הנרטיב שהמופע מייצר, תוך שימת לב מיוחדת לאופייה של הבמה ולזיקה בין המופעים ובין הבמה,⁴ או במקרה שלפנינו, בין הרשומות וספר המבקרים.

אתר(י) הנצחה: הספר על הגבעה

בטרם אבחן את הרשומות עצמן, אעמוד מקרוב על טיבו של ספר המבקרים באתר גבעת התחמושת ועל מאפייניו הייחודיים. אטען כי מאפיינים ייחודיים אלה הם המכוננים את ספר המבקרים כאתר חברתי ואידאולוגי – כבימה חברתית המזמינה ומאפשרת מופעים אידאולוגיים פומביים, והם המצדיקים גישה נרטיבית-מופעית. העובדה הראשונה הראויה לציון ביחס לספר המבקרים הנה מיקומו הייחודי באתר. ספרי מבקרים מצויים על פי רוב בנקודת היציאה מן האתר או המוסד, מיקום המאפשר למבקרים המסיימים את ביקורם להעלות על הכתב את מכלול התרשמויותיהם תוך כדי עזיבת המקום. כך מהווה הכתיבה בספר המבקרים טקס יציאה (exit ritual) המסמן את מהלך היציאה מן האתר (Macdonald, 2005: 125), ומשווה לה, כפי שכותבת כתריאל בעבודתה על מוזיאונים של התיישבות, "מחוות סגירה וסיום של הקהל" (Katriel, 1997: 71).

מנגד, ספר המבקרים באתר הנצחה בגבעת התחמושת אינו ממוקם ביציאה מן האתר. ההפך מכך, הוא נמצא באחד האולמות הפנימיים ביותר של המוזאון, עמוק בתוך "היכל הקדושה" של הנצחה הלאומית, באולם הסמוך ביותר לאולם הנצחה האחרון והפנימי שבו דולקת אש התמיד, ובו מצוי קיר הזהב המרשים עליו חקוקים שמות כל הנופלים בקרבות על ירושלים. באולם זה נשמע כל העת קולו הנמוך וחמור הסבר של קריין המקריא ברצף את שמותיהם של הנופלים ופרטים על השתייכותם הצבאית, החיילית והחטיבתית. מיקום ייחודי זה רומז, כי ספר המבקרים אינו נועד לשמש כמשטח עליו כותבים את "אקט היציאה" מן האתר, וכי בניגוד לשימושים המקובלים של ספרי מבקרים, אין המדובר על מבט לאחור בלבד, המסכם באופן רפלקסיבי את הרשמים מן הביקור, אלא מציע

4 ראו Blommaert, 2004b; Jewitt and Kress, 2003; Silverstein and Urban, 1996; Stewart, 1991; Van Leeuwen and Jewitt, 2001.

אפשרות לביטוי כחלק אינטגרלי של הביקור, אפשרות המתרחשת בלב הביקור עצמו, באחת הנקודות הטעונות ביותר מבחינה רגשית ואידאולוגית.

על ההשפעה הרבה של מיקומו של ספר מבקרים באתר אידאולוגי ניתן ללמוד ממחקרים שבחנו מספר ספרי מבקרים המצויים בנקודות שונות של אותו אתר. במחקר שנעשה בשמורת טבע אקולוגית ביוון (Stamou and Paraskevolpoulos, 2004) נותחו תכני המובאות בשני ספרי מבקרים: האחד ממוקם במרכז המבקרים של האתר, שבו ניתן לקהל המבקרים מידע על הגישה האקולוגית, והשני ממוקם בתוך יער בסמוך לנקודת האכלה של עופות דורסים. המחקר העלה הבדל משמעותי ומובהק בין המובאות שנכתבו בשני הספרים; הרשומות בספר הראשון, המצוי במרכז המבקרים, היו יותר "קוגניטיביות" ורפלקסיביות, ואילו המובאות מספר המבקרים הנמצא ליד מקום האכלת העופות הדורסים היו יותר רגשיות וביטאו את "אינטנסיביות האינטראקציה" (שם: 109). יתר על כן, במחקר נמצא גם, כי במידה מסוימת פנו הספרים השונים לאוכלוסיות שונות של מבקרים. נמצא מתאם גבוה בין המבקרים שכתבו בספר הנמצא ליד אזור האכלת העופות הדורסים לבין מבקרים ששהו זמן ממושך יותר בשמורה והנם בעלי תודעה אקולוגית גבוהה יותר.

על מיקומו המשמעותי של ספר המבקרים באולם הפנימי של המוזאון באתר ההנצחה מוסיף מסגורו הייחודי. ספר המבקרים מהווה למעשה את האטרקציה העיקרית באולם (ראו איור 1). הוא מונח בתוך מתקן גדול ומרשים העשוי פלדה כהה, וכולל שני צילינדרים אנכיים. הצילינדר הראשון מתנשא לגובה של כחמישה מטרים, ובתוכו מצוי מסמך מהודר הנקרא "אמנת ירושלים" (המסמך נכתב במלאת 25 שנים למלחמת 67, ובו חתימותיהם של יצחק רבין ומנהיגים נוספים). על חלקו הכתום של הצילינדר השני ממוקם ספר המבקרים. הספר מונח על משטח עץ כבד, עבה ומרשים. שני הצילינדרים מחוברים למשטח ברזל כהה ועגול, המורם מעט מרצפת האולם. הגבהה זו מסמנת את אזור הספר כמרחב ייחודי; המבקרים המבקשים לקרוא בספר או לכתוב בו נדרשים לעלות למשטח הברזל המוגבה מעט. פעולה פיזית זו, פעוטה ככל שתהיה, ממסגרת את הספר כאובייקט ייחודי, ומהווה חלק ממכלול פעולות הגוף הנדרשות לשם גישה וקריאה ו/או כתיבה בספר.

לבסוף, הספר עצמו הנו ארטיפקט מרשים. זהו כרך עבה ומהודר הנתון בכריכת עור עבה בצבע כהה, שעליה הדפס של סמל המדינה ועלותו כאלף ומאתיים שקלים. עמודי הספר עשויים מחומר דמוי קלף והם עבים ורחבים במיוחד. על כל אחד מן העמודים מוטבעים ארבעה סמלים, בסדר אנכי (מלמעלה למטה): סמל מדינת ישראל, סמל העיר ירושלים, סמל צה"ל, ולבסוף הסמליל של אתר ההנצחה בגבעת התחמושת. סמלים אלה תורמים לממד האסתטי של

איור 1: ספר המבקרים באולם הנצחה



הספר ומסמנים אותו כארטיפקט אידאולוגי הקשור אל האתר הן מ"בחוץ" והן מ"בפנים": הספר מסומן "מבחוץ" בכך שעצם מיקומו באתר הנצחה מבנה את משמעותו ואת המשמעות של הכתיבה בו. כפי שמציינים אריק לורייר ואנגוס וייט: "מסמכים מחוברים במרחבים אותם הם משקפים" (Laurier and Whyte, 2001, para. 2.2); ו"מבפנים", בכך שהסמלים המוטבעים בעמודי הקלף יוצרים קישור אל הדגלים הממוקמים ממש מעל הספר ואל המכלול החזותי-אסתטי של סמלים לאומיים וצבאיים המעטרים את האתר לרוב. לשון אחר, נוצר רצף סמינטי דו-כיווני בין שתי זירות הנצחה: המוזאון מכאן והספר הנצחתי מכאן.

מיקומו הייחודי של הספר בחלל הנצחתי של המוזאון, בחדר פנימי הקרוב לנקודת השיא הרגשית, החווייתית, והאסתטית של הביקור, בולטות הספר באולם, הרצף הנוצר בינו ובין הסביבה האידאולוגית שבה הוא ממוקם, והאיכויות של הספר עצמו כארטיפקט – כל אלה ממסגרים את הספר ותוך כך מקנים לו מעמד ותפקיד ייחודיים (אני משתמש כאן במושג "מסגור" בעקבות [של] Goffman, 1974).⁵ לאור אופני מסגורו, ניתן לתהות על עצם כינויו "ספר [של]

5 עבור אירוויין גופמן (1974), "מסגרות" (frames או frameworks) הנן צורות ארגון פרשניות שבעזרתן מבינים אנשים משמעויות של אירועים והקשרים, ובעזרתן הם קושרים אירועים שונים יחדיו, תוך שהם מייחסים אירועים אלה למסגרת אחת או למספר מצומצם של מסגרות משמעות.

מבקרים", ולהציע כי באופן מדויק יותר מושגית הספר משמש כממשק מוסדי ואידאולוגי המהווה חלק מן החוויה הטעונה של ביקור באתר הנצחה. ממשק זה מזמין פרקטיקות טקסיות-גופניות ורגשיות המעצימות את חוויית הביקור וההשתתפות בנרטיב הלאומי-הנצחתי שנפרש באתר.

בספרו החשוב של דין מקאנל, *The Tourist* (MacCannell, 1999 [1976]), העוסק בתיירות מודרנית, הוא מבחין בין מסמנים המצויים באתר ובין מסמנים שאינם מצויים בו (on-site markers ו-off-site markers, בהתאמה, עמ' 109-133). מסמנים, טוען מקאנל, מספקים מידע על האתר ומכוונים את המבקרים או את המתעוררים לבקר בו, כיצד עליהם להבין ולפרש את האתר, וכפועל יוצא מכך, כיצד יש להתנהג בו. כך למשל, השיר הידוע "גבעת התחמושת" מהווה למעשה "מסמן שאינו באתר", שכן הוא לא רק מפרסם את האתר, אלא גם מבנה את הדרך שבה יש להבין או "לקרוא" את האתר.⁶ מסגורו הייחודי של הספר כ"כלי קודש" המצוי בלב "היכל הנצחה" מכונן אותו כ-on-site marker. ספר המבקרים אינו רק סופג משמעויות, הנרשמות בו בצורת רשומות ותגובות, אלא גם מטיל משמעויות על סביבתו. בצירוף עם איכויותיו החומריות ואופני מסגורו, הוא מהווה הרבה יותר ממשטח כתיבה המשמש להבעת רשמים. בעצם נוכחותו מסמן הספר את היוקרה הייחודית של האתר, ובאופן ספציפי את ה"קדושה" הלאומית-הנצחתית שהוא מגלם. סביבתו הטקסטית של הספר מעלה אסוציאציות ברורות של תפילה יהודית, בין היתר על ידי רמיזה למעמד ה"עלייה לתורה" (המתקן המוגבה והמוכחן של הספר), ואזכור הכתיבה היהודית כאקט מקודש (החומר ממנו עשויים הדפים). כך מצביע מסמן זה על "קדושת המקום" ועל קדושת טקסי הנצחה הנערכים בו, כמו גם על קדושתם של טקסי חניכה רבים הנערכים בו, שבהם לוקחים חלק המבקרים עצמם – בעיקר תלמידי תיכון לקראת גיוס וחיילים.

זאת ועוד: ראוי לשים לב כי ספר המבקרים נושא ערך בעצם היותו "ספר", היינו ארטיפקט אורייני המזוהה עם תרבות ראויה, זאת כחלק מהתפיסה לפיה תרבות גבוהה קשורה באופן הדוק עם אוריינות (על ההון התרבותי הקשור בפרקטיקות של קריאה וכתיבה ראו Harris, 2000). זוהי תפיסה מודרנית בעליל,

6 השיר "גבעת התחמושת" (מילים: יורם טהרלב, לחן: יאיר רוזנבלום, ביצוע: להקת פיקוד מרכז, 1968), המושר בקול גברי נמוך, תוך תיאור אירועי הקרב מגוף ראשון ובשפה סיפורית, העניק הילה היסטורית לביצועיה של חטיבת הצנחנים בכיבוש ירושלים, ומנייה וביה גם הנציח את ימיהן היפים של הלהקות הצבאיות ואת האתוס הישראלי-צבאי.

המופיעה תדיר באידאולוגיה הצבאית של הציונות, תוך שהיא משמשת לטיהור מוסרי של מעשי לחימה וכיבוש, ומשווה ללוחמים ולעם כולו חזות תרבותית ומשכילה ("עם הספר"). הספר משפיע על הסביבה שבה הוא נמצא מן ההילה התרבותית שלו, המגולמת בטקסטים שהוא מכיל ובפעילויות הקריאה והכתיבה. זוהי עובדה חשובה בפרט כאשר מדובר באתר המנציח לחימה וקרבות, שהגם דפוסי אלימות קיצונית וממוסדת, תוך ניסיון לטהר ולרומם את דמותם של הלוחמים ואת האידאולוגיה שבשמה הרגו ונהרגו.

אופני מסגורו של הספר, המעצימים אסוציאציות של "קדושה לאומית", וכן תרומת הספר עצמו לחוויית הקדושה במקום, מהווים דוגמה להיבטים הכמודתיים של טקסי ההשתתפות בתרבויות חילונית-לאומיות בכלל, ובצורתם המודגשת בהקשר הצברי בפרט. את המושג "קדושה חילונית" אני קושר לעבודותיו של רוברט בלה, ובעיקר לרעיון הדת האזרחית (Bellah and Tipton, 2006). בלה מגדיר "דת אזרחית" כ"ממד הדתי הקיים בחיי כל אומה, ושכאמצעותו היא מפרשת את התנסויותיה ההיסטוריות לאורה של מציאות טרנסנדנטלית" (Bellah, 1975: 3). רעיון זה הוכח כרעיון פורה במיוחד בבחינתם של מיתוסים, טקסים ואתרים ממלכתיים בהקשר הלאומיות הציונית, ומחקרים רבים בחנו את הזיקה שבין המורשת והדת היהודית, מכאן, ומערכת המיתוסים, הטקסים והסמלים הלאומיים-ישראליים, מכאן. בפרט נבחנו האופנים בהם עשתה ועושה הממלכתיות הישראלית שימוש במערכת המשמעויות היהודית, הטקסטית-סמלית, בכינונו של מערך חווייתי של זהות לאומית משותפת.⁷ כפי שציינו ליבמן ודון יחיא (Liebman and Don-Yihya, 1983), "הסמלים המרכזיים של הציונות הסוציאליסטית, המיתוסים והטקסים שלה, היו טעונים במוטיבים ויצוגים מסורתיים". נראה כי ספר המבקרים באתר ההנצחה הוא דוגמה מובהקת לעניין זה.

אופני המסגור הייחודיים לספר המבקרים באתר גבעת התחמושת מזמינים המשגה מופעית של משמעות ותפקידן של הרשומות שהמבקרים מעלים על הכתב בספר הנקרא על שםם. כאמור, בחינה נרטיבית-מופעית מסיטה את המבט המחקרי מבחינת עמדות ודעות (מבט לוגוצנטרי), לבחינת מופעי זהות דיסקורסיביים. בחלקו הבא של המאמר אמנע לפיכך מלהגביל את הדיון במובאות לייצוג דעות או עמדות ואנסה לראות במובאות עשייה טקסטית, מקומית ומהוקשרת של זהות אזרחית-לאומית.

7 ראו ליבמן ודון-יחיא, 1984; קימרינג, 2001; Katriel, 1995; ; Handelman, 1998; Zerubavel, 1995.

ביקורים וביקורות: מופעי השתתפות ומחאה

לצורת מסגורו הייחודית של הספר יש השלכות על האופנים שבהם ניתן ליצור משמעויות ציבוריות או פומביות באמצעותו, כמו גם על האפשרות להבין אותן. ננסה להתבונן בו בלי להגביל עצמנו להיבטים התוכניים בלבד, ולהרחיב את מבטנו לראייה מכלולית וממומשת, הרואה באינטראקציה שהספר מאפשר פרקטיקה טקסטית, המגלמת השתתפות אקטיבית בנרטיב הנצחתי. פרקטיקה זו מגלמת מעורבות, משום שהיא פרקטיקה גופנית והתנדבותית (אין חובה לכתוב בספר), הבנויה על מגע ממשי בין המבקרים ובין ספר ההנצחה. במילים אחרות, הכתיבה בספר אינה פעולה מופשטת ("טקסט"), אלא היא התנהגות המייצרת מעורבות פיזית השתתפותית המשאירה חותם. טקס המייצר טקסט. בחלקו זה של המאמר אדון במופעי אהדה ומחאה המוצאים את ביטויים על דפי הספר. רוב מובהק של הרשומות המצויות בספר המבקרים שבחנתי באתר גבעת התחמושת (90% בקירוב) כוללות ביטויי אהדה והכרת תודה הן למפעל ההנצחה והן לצבא על הניצחון בקרבות. כעת אציע קריאה מופעית בשתי מובאות כדי לעמוד על האופן בו מופיעים המבקרים על הבימה ההנצחתית של עמודי הספר.

דוגמה 1 (אוקטובר, 2005)

"במותם ציוו לנו את החיים"

בזכות הנופלים האמיצים על

גבעת התחמושת אנו וילדינו יכולים

לעמוד כאן ועכשיו בירושלים

המאוחדת.

קדושים הם אנשים אלה.

משפחת מירון

עתלית

המובאה בדוגמה 1 מהווה "מופע תקני" באתר ספר המבקרים, כלומר מבע משמעויות ומסוגנן, שתוכנו קשור בצורה טקסטית עם מערך דוברים ונמענים. בהקשר הרב-לשוני המאפיין את הספר, המובאה "מסומנת" ככזו שנכתבה על ידי ישראלים בכך שהיא כתובה בעברית, ובכך ששמותיהם של החתומים עליה הנם שמות ישראלים וכזה הוא גם מקום המגורים המצוין. המובאה היא תקנית או טיפוסית בכך שהיא מבטאת הערכה והכרת תודה מצד המבקרים ללוחמים אשר נפלו בקרבות. קריאה במובאה מציעה, כי במופע כמו במופע, הממד החזרתי או "הציטוטי" (כלשונה של ג'ודית באטלר, 2001: 25-26) מהווה

מרכיב חיוני ביצירת הכוח המופעי. בכותבה על הסמכות המופעית, מציינת באטלר, כי "כוחה המחייב של פעולת-הדיבור נשאב מן העתירה למוסכמה", או מן העתירה ל"מורשת הציטוט" (ראו גם Noy, 2007; Bauman, 1978). ואכן, מובאה זו פותחת בציטוט ישיר של מימרה הלקוחה היישר מן המאגר הלאומי של מימרות הנצחה. ציטוט מעין זה, בין אם מפורש ובין מובלע, שכיח למדי בספר המבקרים, והוא מגדיר את המובאה כמופע המתייחס לשיח ההנצחה-לאומי ופועל במסגרתו. במילים אחרות, ציטוט מימרה מוכרת ממקם את הרשומה של המבקרים בתוך השיח הלאומי וכחלק ממנו. בין הציטוטים השכיחים המופיעים ברשומות בספר ניתן למצוא את המימרות "ירושלים של זהב", "יהי זכרם ברוך", "לשנה הבאה בירושלים", "כמותם ציוו לנו את החיים" ו"איך נפלו גיבורים?" כדאי לשים לב לעובדה כי הציטוט הנו ציטוט ישיר (מסומן בגרשיים), דבר המעיד על כך שהכותבים עצמם מראים את ידיעתם במאגר מימרות ההנצחה ואת שליטתם בשימוש המהוקשר והראוי שלהן.

אולם מהו המרכז המופעי של המובאה לעיל של משפחת מירון? לאחר הציטוט הישיר, הפותח את המובאה וקושר אותה על דרך החזרה עם שיח ההנצחה הלאומי, המבקרים מחזירים או משקפים לאתר גבעת התחמושת את הנרטיב ההנצחתי שזה מגולל; ספר המבקרים מהווה כאן הזדמנות להבעת השתתפות פעילה מצד המבקרים, הלוכשת צורה של חזרה על הנרטיב שהאתר עצמו מספר. מתקבל נרטיב-מסופר-בשנית, אולם כעת הסיפור מבוצע על ידי המבקרים עצמם, ומתקבל רושם של ביצוע "ספונטני" ו"אותנטי" ("מלמטה"), הנעשה על ידי הצרכנים ולא על ידי המוסד. המבקרים מבצעים את הנרטיב הלאומי-הנצחתי, ובתוך כך מראים כי הבינו והפנימו את הנרטיב שהאתר מגולל וכי הם מסכימים עמו ויכולים לחזור עליו באופן מוכלל. ספר המבקרים מאפשר מעין בוחן בקיאות, הבודק את מידת ההבנה של הנרטיב המוסדי, וממילא גם את ההסכמה עמו.

עיקרו של הנרטיב המתומצת שעליו חוזרת משפחת מירון הנו הקישור הסיבתי (הנרטיבי) בין אירועי העבר ובין פני הדברים בהווה. בדומה לאתרי מורשת רבים (heritage sites), שהנם אתרי תיירות ואתרקציות המוקדשים לתיאור תרבות, מסורת או אירועים שהתקיימו בעבר והם נושאים משמעות עבור קבוצות (בהווה), תפקיד האתר הוא בראש ובראשונה לבסס קשר בין מורשת, שמעצם הגדרתה אינה דבר מוחשי, ובין חוויית המבקרים המוחשית בעת הביקור. המובאה מדגימה ביצוע תקני ומוצלח של הנרטיב ההנצחתי: הכרת התודה העמוקה המכוונת אל "הנופלים האמיצים" נשענת על קישור סיבתי בין אירועי העבר, קרי המלחמה והניצחון ההרואי, ובין ההווה. משפחת מירון מציינת כי "בזכות" ההקרבה בעבר ניתנת כיום האפשרות "לעמוד כאן ועכשיו

בירושלים המאוחדת" (ההדגשה שלי). בשל אופייה הפומבי של הבימה שעליה נכתבות המובאות, המבקרים הכותבים בה אינם מחזירים את הנרטיב אל הנהלת האתר בלבד, ולמעשה הם פונים בראש ובראשונה אל כל הקוראים-מבקרים אשר יקראו-יבקרו בספר אחריהם. כך ממצבים המבקרים את עצמם בתוך הספר ("על המפה") כמשתתפים-תורמים פעילים בפרויקט ההנצחה הלאומי. תוך כדי פעולת הכתיבה הם נעשים בה בעת מנציחים ומונצחים מעל דפי כמה ממלכתית זו. כך הם ממקמים וממחישים (materialize) את הקהילה המדומיינת בה הם שותפים (אנדרסון, 2000 [1983]).

זהו יסודה המופעי של המובאה של משפחת מירון. זהו מופע השתתפותי שבו חוזרת המשפחה על הנרטיב הלאומי ומבטאת תמיכה אידאולוגית ואהדה רגשית אליו. המובאה מסתיימת במעין חזרה נוספת: "קדושים הם אנשים אלה", המתייחסת אל הציטוט הפותח, ומדגישה את ההוקרה (כמו-)דתית, שהמבקרים חבים לנופלים. סגירה זו הנה אקט רטורי והיא מבטאת את האסתטיזציה השיחנית של המופע, ואת הבנתם של הכותבים באשר להפקה המצופה מהם מעל כמה זו. בשל קוצר היריעה לא ארחיב כעת על אודות הממד האסתטי, הן של האתר עצמו והן של המובאות בספר (אולם ראו Simmel, 1968; 1991, ואשר לאסתטיזציה של אתרי הנצחה, Noy 2008a; Blair, 1999).

דוגמה 2 (יוני, 2005)

לחברי צה"ל!!!

אני מאוד מאוד מעריכה את
הפעולות שלכם בארץ ומקווה
שתמשיכו להיות כאלה
נחמדים ושמחים הרבה
הצלחה בריאות וחיים

עד 180 שנה

[ציור של לב]

Big Love

הדר לוי הפצצה

גם מובאה זו מהווה מופע השתתפות אוהד, אולם ניתן בנקל לעמוד על ההבדלים בין המופע התקני בדמות המובאה של משפחת מירון ובין מופע זה. ההבדל הראשון והעיקרי בקביעת אופי המופע קשור במבנה הנרטיבי והתקשורתי שלה ובפרט בנמעניה. בעוד שבמובאה תקנית הנמענים (המשתמעים) הנם המבקרים באתר והנהלת האתר המניעה את פרויקט ההנצחה, במובאה זו הנמענים (המפורשים) אינם כוללים את הקבוצה הכללית של הקוראים באשר הם. אצל

"הדר לוי הפצצה", הנמענים מוכרזים ישירות והם החיילים עצמם. לוי אינה מדברת על החיילים אלא עמם. זהו הבדל משמעותי, המגדיר באופן שונה את פעולת התקשורת המופעית ואת המעמד של קהל הקוראים בספר. אופן פנייתה של לוי ממצב את כל המבקרים-קוראים בספר, זולת החיילים, כמצוטטים (over-hearers), שאינם נמנים עם נמעניה הישירים (Peters, 1999: 150).

מבנה הנמענות (addressivity) של המובאה קשור גם בשוני התוכני הניכר בין המובאות. המבקר הדר לוי משוחח עם דמויות חיות (חיות מאור, כפי שהיא מדגישה), בעוד שרוב הפניות בספר אינן פונות ישירות לחיילים (חיים או חללים), אלא מדברות בשבחם ועל אודותיהם. אולם מעניין לציין, כי אחדות מן המובאות אשר כן מבטאות פנייה ישירות לחיילים, פונות לאלה אשר נפלו בקרבות. בהיותם מתים, חיילים-חללים אלה אינם נתפסים על פי רוב כנמענים לגיטימיים לפנייה ישירה, והפניות הפונות אליהם מעלות אסוציאציה ברורה של תפילה לסוגיה, ושל פניות טקסיות נוספות בהן הנמען/ת אינו/ה מצויה/ה בסביבה הפיזית המיידית. תנאי הכרחי לקיומה של תקשורת ישירה, או תקשורת פנים-אלפנים, הוא כי המוען/ת והנמען/ת ימצאו בקרבה פיזית. אולם ברור כי ככלי רטורי (ואידאולוגי), מבנה נמענות שכזה יכול לא רק להניח את הקרבה הנ"ל, אלא גם לכונן אותה במישור הסמלי. זהו ההסבר המקובל לשפה הדתית של התפילה הפונה אל הנמען הטרנסצנדנטי ובו בזמן גם מנ(כ)יחה את קיומו. כפי שכותב ג'ון פיטרס, בספר העוסק ביסודות תהליכי תקשורת ותיווך, "תקשורת עם המתים היא הביטוי הפרדיגמטי של הרמנויטיקה" (Peters, 1999: 149). העדרה של תשובה במהלך אקט תקשורתי אינו מצמצם את אפשרויות יצירת המשמעות הקשורות בכמה.

הדר לוי פותרת את בעיית התקשורת עם המתים בעצם בחירתה לפנות לחיילים ולא לחללים. בשל כך, משלב לשונה חף משפה דתית-טקסית המאפיינת את שיח קדושת הלאום. למעשה, הוא מבטא בדיוק את ההפך: לוי אינה פונה למאגר הביטויים הלאומיים אלא למאגר ביטויי חיבה וברכות (הן כתובות והן מסוג "דרישות שלום לחיילים" הנמסרות בתכניות משודרות). ההיפוך בין החיילים והחללים, בין ההווה והעבר, וכן בין המשלבים, הוא ההיפוך שבין תנטוס וארוס, או יצר המוות ויצר החיים – בין "הפצצה" ככלי נשק ממית ו"הפצצה" כאישה מינית המעניקה חיים. למעשה, אין דבר במובאה זו הקושר אותה אל הרטוריקה של ההנצחה, אלא על דרך ההיפוך. בהתמקדות בהווה (ואף בעתיד), בחיים ובתשוקה, המובאה מזכירה איחולים לבכיים של אירוע שמח ולא השתתפות הנצחתית בשכול ממלכתי.

כפרפרזה על רעיון ה"מיליטריזם הקוגניטיבי" של ברוך קימרלינג (Kimmerling, 1993), ניתן לראות במופע של הדר לוי ובמופעים דומים לו,

ביטוי של "מיליטריזם אמוציונלי". כאן הכוונה אינה לדפוסי חשיבה צבאיים אלא לביטוי רגשי הכולל חיבה אל "things military". ביטויי החיבה, ההערצה והתשוקה המופנים אל גברים לוחמים במדי צבא, מאשרים כי אתר ההנצחה אינו מנציח את הנופלים בלבד, אלא גם את יוקרתו של המוסד הצבאי ושל המשרתים בו, וכי דפי הספר מהווים הזדמנות נאותה לביסוס ולחיזוק ההון הסמלי-ארוטי שלהם. סגנון הפנייה הערכני העולה ממובאות כגון זו ממצב את הצבא לא כמוסד רשמי, ממלכתי ומרוחק, עליו שורה קדושה לאומית, אלא יותר כלהקת גברים אופנתית, שהיחס אליה הוא שילוב של קרבה והערצה. בתוך כך, בעוד שרוב המובאות בספר אינן מסומנות מבחינה מגדרית (וכך הן משעתקות את ההגמוניה הפטריארכלית המובהקת המאפיינת מרחבים לאומיים, צבאיים, והנצחתיים), הרי שהמופע של לוי הוא ממוגדר, והוא מסמן את המחברת שלו כאישה. הביטויים לכך אחדים, מצויר הלב ועד החתימה ("הפצצה"), מלשון תיאור החיילים ועד גילויי החיבה אליהם (Big Love); עוד על מגדר והנצחה, נוי, 2011).

"זה לא כוח שלנו": סיפור-הנגד הנאו-ציוני

הקריאה הנרטיבית-מופיעית ברשומות בספר המבקרים חושפת את מבנה יצירת המשמעות של מופעי אהדה באתר ההנצחה. המופע התקני של משפחת מירון מאשרר את הנרטיב ההרואי המגולל באתר, ואת היחסים בין האירועים הממשיים ובין האירועים ההיסטוריים הרחבים יותר, בין הסיפור המקומי ובין המיתוס המנכיח את העבר בהווה. אף אם המובאה של לוי אינה חוזרת על סיפור זה, היא מבטאת בדרכה את ההשתתפות ואת התמיכה והתרומה הסמלית של המחברת לאתוס המיליטריסטי.

בניגוד לרשומות אלה, רשומות אחרות מייצגות ומייצרות מופעים של מחאה וסיפורי-נגד התרסתיים. לעתים מדובר במחאות המנוסחות בצורה עקיפה ומתונה, ולעתים בהפרות בוטות של נורמת הכתיבה בספר, תוך שימוש בביטויי מחאה חריפים ואלימים. לעתים ההפרות מנוסחות היטב ובצורה מפורשת, ולעתים הן הפרות משתמעות, גולמיות יותר. המשותף לאלה ולאלה הוא דחייה חלקית או מלאה של הנרטיב הלאומי(נ)-י-צבאי. במסגרת הנוכחית אדגים מחאות משני סוגים: מחאות בעלות אופי נאו-לאומי ונאו-ציוני, מכאן, ובעלות אופי עדתי-מזרחי, מכאן. מחאות אלה אינן שכיחות בספר המבקרים. מן הסוג הראשון מצויות בספר שבדקתי כשבע עשרה, ומן הסוג השני תשע (מתוך כשמונה מאות רשומות הכוללות טקסט), והן בולטות דווקא על רקע המגמה הכללית.

מובאה 3 (אוגוסט 2005)

זה לא כוח שלנו

אלא מה'

ישתבח שמו לעד

גוש קטיף

מובאה 4 (ללא תאריך)

עם תום הגירוש של יהודים מגוש קטיף

צריך לבנות מוזיאון

יד ושם

לזכר חבל ארץ

שנגדע נחרב ונעלם

בידי רשעים ארורים

בלי לב בלי חמלה

שתי מובאות אלה אינן מכוונות מבקרים-משתתפים באמצעות הדהוד ואשרור הנרטיב ההנצחתי-לאומי. במקום זאת הן מבטאות מחאה חזיתית ומפורשת, והן עושות זאת באמצעות אתגור אחדות מהנחות היסוד של הנרטיב הציוני. דוגמה מס' 3 פותחת בשלילה ישירה של הטענה המצויה בבסיס הנרטיב הלאומי, הקושר בין כוחו של הצבא, של מדינת הלאום ובין הקולקטיב האזרחי המרכיב אותה. "זה לא כוח שלנו" הוא טיעון המתכתב עם מפגן הכוח הקשור במלחמת 67', ועם הטענה כי יסודו של כוח זה בתנועה הלאומית-חילונית, ובמוטיבציה ובהקרבה של אלה הנוטלים בה חלק.

טענת כותבת(ת) המובאה אינה חולקת על עצם היות מלחמת 67' מפגן כוח מרשים. אכן, עובדה זו נתפסת כמוסכמת בסיפור הזהות היהודי-ישראלי. אולם היא מבקשת לחלוק על הסיבות שאפשרו את הוצאתו המוצלחת אל הפועל של מפגן זה, וממילא גם על השלכותיו: אם הסיבות לניצחון הישראלי במלחמה אינן נטועות באתוס הלאומי-חילוני, אלא בתפיסה דתית-השגחתית, אזי גם ההשלכות שלהן אינן נבחנות במישור הלאומי, אלא במישור האמוני. טיעונים מסוג זה הנם טיעונים ניאוציוניים בעל אופי פרה-מודרני (רם, 2005; 2006), בהם ממלאת ההגדרה "הפרימורדיאלית" של הזהות הקולקטיבית (Kimmerling, 1985) את מקומה של ההגדרה האזרחית.

ההיבט המחאתי עולה גם מן החתימה של המובאה, המהווה מרכיב חיוני באופן בו היא מייצרת משמעות. כפי שהדגימו המובאות לעיל, החתימות בספר המבקרים מבטאות את זהות המחבר/ת, כאשר מעמד המחבר/ת מוגדר כמי

ש"נושאת/ באחריות על תוכנם של הדברים" (Goffman, 1981: 167). במובאות למעלה, הזדהו "משפחת מירון" ו"הדר לוי הפצצה" כמחברות, כלומר כמבקרות באתר שבו בזמן גם לוקחות חלק פעיל במתרחש בו, בכך שהן לוקחות על עצמן את האחריות למופעי ההשתתפות שאותן ניסחו והעלו על הכתב. מנגד, מובאה מס' 3 היא דוגמה להפרה של או אלתור על מבנה רטורי תקני זה. בהיבט זה היא גם מתריסה אל מול אופני ההשתתפות המקובלים בספר, ואל מול הצורה התקנית של השתתת זהויות במרחב הציבורי בישראל בכלל. נוסח החתימה, שהיינו הציון "גוש קטיף", אינו רק ציון מקום מגוריהם (הקודם) של המבקרים. "גוש קטיף" מהווה הצהרה זהותית המעניקה תוקף אידאולוגי לתוכנה של המובאה. יותר משהציון "גוש קטיף" מהווה חתימה, הוא מהווה הצהרה המאירה את זהות הכותבים ואת המוטיבציה העומדת מאחורי הביקורת המנוסחת במובאה. ציון שם החבל, שלמעשה כבר לא היה קיים כמרחב "ישראלי" בשעה שהרשומה נכתבה, מנכיח לא רק את הכותבים באתר, אלא גם את המקום המוזכר עצמו. עם החתימה הנושאת את שמו, מצטרף "גוש קטיף" למפת האתרים הישראליים/יהודיים המוצגת על דפי הספר ועולה ממנו וכוללת יישובים בארץ (עתלית, כדוגמה), וכן יישובים רבים בהם מתגוררים יהודים בפזורה. החתימה "גוש קטיף" מהווה מעין פעולת דיבור ממקמת, העושה שימוש בנורמה של הספר (ציון מקום מגורי המבקרים) כדי לשים "על המפה" ההנצחית-לאומית את "הגוש".

גם מובאה 4 מדגימה מופע מחאתי טיפוסי. הנקודה המעניינת היא מיקודה באתר ההנצחה עצמו. ממיקוד רפלקסיבי זה משתמעת ההבנה, כי הקמתם של אתרי הנצחה לסוגיהם (מוזאונים, אנדרטאות, ועוד) הנה פעולה בעלת ערך אידאולוגי, וכי אתרים אלה הנם שחקנים משמעותיים בכלכלה הסמלית של בורסת הזהויות הישראליות. ההצעה לבנות מוזיאון חלופי מגלמת את הביקורת על העדר אתרים חומריים וטקסיים בהם ניתן לייצג ולבטא את סיפור-הנגד הנאו-ציוני ואת המחאה כנגד פינוי רצועת עזה. בדומה למובאות תקניות, גם במובאה זו נעשה שימוש במשלב לשוני גבוה ופורמלי. עובדה זו מוכרת ממופעים מחאתיים אחרים שמקורם באידאולוגיה דתית-לאומנית בכלל, ובפרט סביב פינוי רצועת עזה (כהן ורוזנברג, 2009; לבנת ושלזינגר, 2002). מחאות אלה, שמקורן במרכז אידאולוגי מוגדר היטב, הרואה עצמו כאלטרנטיבה ראויה להנהגה הציונית, מתכתבות הישר עם ההגמוניה ומבצעות את מהלך הדה-לגיטימציה מתוך תפיסה מגובשת, מנוסחת ואליטיסטית.

ראוי לציין כי אחדות מן הרשומות מבטאות ביקורת פוגענית בעליל (למשל, "מוות לשרון הבוגד"). גילויי אלימות וגזענות מתאפשרים מעל כמה זו בשל מידה נמוכה של פיקוח על השימוש בספר. בשנים האחרונות היה מקרה יחיד

שבו מצא לנכון אוצר המוזיאון להתערב בנעשה ולמחוק מן הספר מובאות שכללו ביטויי שנאה וגזענות. הראיונות עם צוות הניהול של האתר מעידים, כי התפיסה הרווחת מהווה שילוב בין חוסר תשומת לב לספר ולנכתב בו, לבין תפיסה הרואה באופן חיובי את השימוש שנעשה בו, ללא בחינה מדוקדקת של תכניהם של המופעים שהוא מאכלס.

”ביטון היה פה”: סיפור־הנגד המזרחי

סוג נוסף ושונה של מופעי מחאה מבטאים מחאה בעלת צביון אתנו־מעמדי, או ”מחאה מזרחית”. מחאות אלה גם הן מבצעות מהלך כפול: תוך שהן מעבירות ביקורת (מפורשת יותר או פחות) הן חושפות אפיונים ”לא מסומנים” של אתר ההנצחה. רשומות מזרחיות, המבטאות ביקורת אתנו־מעמדית כלפי ההגמוניה האשכנזית, מסבות את תשומת לב הקוראים בספר לעובדה המודחקת, שבאתרי זיכרון והנצחה, כמו גם בזירות ציבוריות אחרות, נחגגת הדומיננטיות האשכנזית ונשמרת ההגמוניה הסמלית שלה. בעוד שמופעי מחאה מזרחיים מצטרפים לביקורת הנאו־ציוניות (שהוזכרו לעיל), הרי שהמחאה המזרחית הנשמעת מעל דפי הספר הנה פחות מגובשת, אחידה ובהירה.

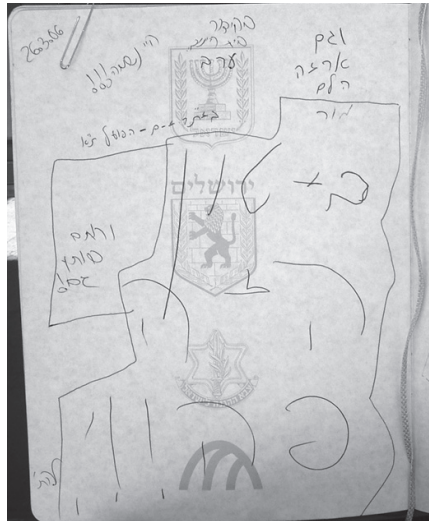
ההדרה השיטתית של המזרחים ושל המזרחיות באה בגבעת התחמושת לכיטוי הן בדמויות המאכלסות את הנהלת האתר בעבר ובהווה והן בפוליטיקה של ייצוגי ההנצחה במקום. כל הדמויות המרכזיות המעורבות בניהול האתר, ממנכ”ל האגודה דרך המנהל בפועל ועד לאוצר, הנם אשכנזים (ששירתו בחטיבת הצנחנים). אשר לדמויות המוצגות באתר, הרי ששוב ושוב מככבות דמויותיהם לבושות המדים של שר הביטחון, הרמטכ”ל ואלוף הפיקוד דאז (משה דיין, יצחק רבין ועוזי נרקיס). למשל, בתמונה שנעשתה מכבר לאייקון, בו צועדים שלושתם זה לצד זה בסמטאות ”העיר העתיקה” בדרכם אל הכותל המערבי. דמויותיהם של גברים אלה, שחתימותיהם מתנוססות מתחת לתמונתם, מייצגות נאמנה את ההגמוניה האשכנזית־גברית, וממחישות בגופן את המודל הישראלי של גבריות אשכנזית לוחמת הפוסעת בגאון בסמטאות ה”אקזוטיות” של ”העיר העתיקה”. כך גם ביחס לתמונות מפתח רבות נוספות המצויות במוזאון המוסרות את הווי הלחימה בירושלים וכיבושה, כגון תמונת החיבוק ההיסטורי בין האלוף עוזי נרקיס (צבא) והרב הצבאי הראשי, האלוף שלמה גורן (רבנות). לאן שמופנה המבט, ההגמוניה האשכנזית של הלוחם הצבר מיוצגת ונשמרת, ואילו היבט הזוהר המזרחי הוא בלתי נראה, ומועלם מן השיח ההנצחתי והממלכתי.

דוגמה 5

ביטון היה פה!!!

[מוקף בקו]

איור 2: ביטון היה פה!!!



מובאה קצרה זו מפרה את הנורמה של ביצוע תקני בספר המבקרים מכמה בחינות, שהראשונה בהן היא גרפית. הרשומה גדולה באופן דיספרופורציוני ביחס לעמוד עליו היא כתובה (ראו איור 2). למרות שמבחינה מילולית המובאה קצרה מאוד, היא נפרשת על כשלושה רבעים משטחו הגדול של עמוד בספר המבקרים. בהינתן סוג הבימה וגודלה, עצם בולטותה הגרפית של המובאה מהווה אפקט מחאה ביצועי. גודלה החריג במשולב עם קוצרה המילולי מציעים, כי מובאה זו דומה יותר לגרפיטי המרוסס על פני משטח ציבורי פתוח מאשר למובאה נרטיבית הנרשמת בספר הנצחה (Stewart, 1991). זאת ועוד: בנוסף לחלק המילולי, המובאה כוללת שלושה סימני קריאה והיא מוקפת בקו ממסגר. תוספות גרפיות אלה מושכות את העין, מסייעות בהדגשת המסר של המובאה, ומחזקות את המופע ההנכחתי שהיא מבצעת.

שם מחבר הרשומה הוא שם משפחה מרוקאי, המהדהד בהקשר זה מופעי הנכחה מזרחיים אחרים במרחבים אשכנזיים־הגמוניים. אחת הדוגמאות הידועות היא כמובן הגרפיטי "ברוך ג'מילי" שסומן במקומות בולטים רבים במהלך מלחמת 1948, ואשר ייצג את החלפתו של הפלסטיני בערבי־יהודי כאחר של

החברה הישראלית (שנהב, 1993). נראה כי קיים רצף מחאתי בין "ברוך ג'מילי" (שהיה רס"ר בצבא) ל"ביטון היה פה!!!", המהווים ניסיונות שונים לחזור את קיר ההשתקה, ולהנכיח זהות מזרחית באתרים החוגגים את האיחוד ההגמוני של צבאיות (כוח) ואשכנזיות (סטטוס חברתי; ראו הרצוג ולהד, 2006; לוי, 2007; ששון-לוי, 2003).

אפקט מחאתי נוסף העולה מתוכן המובאה מתקבל על דרך ההתעלמות מהקשר הקדושה הלאומית-צבאית. המובאה חפה מהתייחסות מפורשת כלשהי לסיפור הלאומי-צבאי המגולל באתר, למלחמת 67' או למערכה על ירושלים. אכן, אילו ניתן היה באופן היפותטי לקרוא את המובאה מחוץ לאתר בו היא נכתבה, לא ניתן היה להסיק ממנה על זהותו של האתר. עם זאת, בדיוק משום שאין אפשרות לקרוא את המובאה שלא בהקשר המקורי שבו נכתבה, הרי שעצם ביצועה קושר אותה לאתר ומייצר את משמעותה כפעולת מחאה. בדומה לגרפיטי ובשונה מרוב המסמכים המוכרים, המובאות בספר המבקרים אינן בעלות יכולת תנועה. בעוד טקסטים רבים – מכתבים, תקשורת אלקטרונית, מסרונים סולרניים ועוד – נעים (ומכאן שימושם ומשמעותם), הייחוד והדמיון של גרפיטי ושל מובאות בספר ההנצחתי הוא בכך שהן אינן נעות למקום כלשהו. הכותבים יודעים בדיוק היכן יימצאו הקוראים כאשר יקראו ברשומות. מנקודת מבט זו המשפט "ביטון היה פה!!!", אינו זר למעשה למבנה הכתיבה התקני בספר המבקרים. זאת משום שספרי מבקרים הם כלי תקשורת שבהם שלב ההפצה (במונחים תקשורתיים) נעשה על פני זמן ולא על פני מקום (בשונה למשל מרדיו או מטלוויזיה בהם ההפצה היא סינכרונית ואינה מגשרת על פערי זמן אלא על מרחקים גאוגרפיים). זוהי אגב הסיבה, שספר מבקרים מהווה כלי הנצחתי אידיאלי, שהרי הוא ממילא מנציח את כל מי שרושם/ת בו ואת כל מה שרשום בו.

בדומה לכל המובאות בספר, המשפט "ביטון היה פה" כתוב בלשון עבר. המחבר פונה אל הקורא או אל רגע הקריאה, ולא אל הכותב או אל רגע הכתיבה (שאו היה צריך להיכתב "ביטון [כעת] פה"). ביטון, כשם משפחה מזרחי, מנכיח מנציח את עצמו באתר, על דפי הספר, אולם בפעולת ההנצחה הזו ובחץ המכוון אל העבר, ייתכן ש"ביטון" הוא גם שמם של אלה שאינם מונצחים באתר. מי ש"היה פה!!!" אינו רק המבקר "ביטון", אלא גם הלוחם-חלל המזרחי שאינו מונצח, אלא במסגרת מופעי מחאה. אכן, בעוד שהגנרלים המוצגים באתר, ושלא נהרגו בקרבות, הם ממוצא אשכנזי בלבד, בין הלוחמים-חללים מצויים שמות משפחה מזרחיים רבים (כ-40% מן הנופלים בקרבות על ירושלים הנם ממוצא מזרחי). כך, המשפט המזוהה ביותר עם ההילה של הלחימה על גבעת התחמושת, הנמצא בפזמון "גבעת התחמושת" – "אני לא יודע למה קיבלתי

צל"ש, בסך הכל רציתי לחזור הביתה בשלום", נאמר על ידי שלום דוד, לוחם ממוצא עיראקי.

ביטוי נוסף ואחרון של התרסה מהוקשרת עולה מן האיחוד של מחבר המובאה עם הנשוא שלה. המובאה אינה כוללת חתימה נפרדת, וזהות המחבר משתמעת מתוכן הדברים. העדרה של החתימה מהווה התרסה, משום שהוא מצביע על כך שהמובאה אינה מדברת על אלא מבצעת את. האחדה של המחבר עם הנשוא משיגה אפקט דומה לזה שהושג על ידי החתימה "גוש קטיף", בכך שבשני המקרים החתימה – או העדרה – מבטאים התלכדות של נקודות המבט של המחבר ושל הנשוא. בשונה מ"משפחת מירון" או מ"הדר לוי הפצצה", ביטון אינו מנסח רשומה עליה הוא חותם. במקום זאת, ביטון מבטל את ה"מרחק התפקידי" (הריחוק התפקידי, לפי Goffman, 1959), בין מי שכותב ומי שכותבים עליו, או – בסביבה הנצחתית – בין המנציח והמונצח.

דוגמה 6

גולני כבוד!!

[ציור של עץ]

ימותו כל הצניפים!!

[ציור של נחש ועליו X]

[ציור של ארבע עקבות]

הייתי פה...

איור 3: יריבות כמחאה: "גולני כבוד!!"



דוגמה 6 מהווה אילוסטרציה למחאה מעמדית בבסיסה (ראו איור 3). בהשוואה לדוגמה הקודמת, מובאה זו מציעה מחאה מורכבת, רהוטה ובוטה יותר, שבה באה לביטוי הכרה מפורשת בעצם מעשה ההתרסה. המובאה מפנה את תשומת

לב המבקרים לכך שאתר ההנצחה הממלכתי אינו חוגג רק את "שחרור" ו"איחוד" ירושלים, אלא גם את העובדה שהישג זה הושג על ידי חטיבת הצנחנים. משום כך אזכורם של האחרונים הנו עניין פוליטי וטעון. מחקרים הבוחנים ריבוד ומדרוג על בסיס עדתי בצבא הישראלי, מראים בעקביות כי הפערים האתנו-מעמדיים המצויים בחברה מונצחים בצבא, ועמם גם הסמלים וההון הסמלי הקשורים באליטות והגמוניה מכאן, ובשוליות חברתית מכאן (סמוחה, 1983; ששון-לוי, 2003). כפי שיגיל לוי (2007: 46) מציין, "הקבוצה האשכנזית-חילונית הייתה לנשא של אידאולוגיה מיליטריסטית, כל עוד אידאולוגיה זו קידמה את הסטטוס החברתי המועדף של הקבוצה". חטיבת הצנחנים (ואחדות מיחידות העילית בצבא) מזוהה עם הישגי העבר ועם ההגמוניה הגברית-אשכנזית. למן הקמת צה"ל ייצגו ומימשו הצנחנים את המודל הראוי של הצבר הלוחם, "יפה הבלורית והתואר". באחד המערכונים המשעשעים של הקבוצה הסטירית "החמישייה הקאמרית", מתלונן החייל בחטיבת גולני (דב נבון) בפני סמל המחלקה (שי אביבי) על כי חברתו עזבה אותו. לתדהמתו של הסמל החייל בוכה ("אתה אשכרה בוכה! מי שלח כזה לאטח לגולני?!"). החייל טוען להגנתו כי "לצה"ל יש מסורת מכובדת של בכי. היו הרבה חיילים שבכו בכותרת". על כך מפטיר הסמל בולזול "צנחנים!" דוגמה זו מזכירה שבצבא, ובתוך המערך הקרבי, מתקיים מאבק סמלי על הגמוניה גברית, כאשר מצד אחד מצוי מודל הלוחם אותו מגלם "הצנחן", המזוהה באופן היסטורי עם המסד (מפא"י, בני קיבוצים ומושבים), ועם ההון הסמלי הקשור בהישגים הרואיים, כגון "שחרור" ירושלים, ומצד שני לוחם גולני, המזוהה עם מודל מחאתי הזוכה בשנים האחרונות להד ציבורי, של גבר-לוחם, "שאינו בוכה". המודל הצברי של הלוחם משלב גם מידה של מוסריות ("טוהר הנשק"), שהיא ביטוי של נאורות, העולה בדוגמה זו בצורת הלגיטימציה של הבכי כביטוי רגשי, בעוד שהמודל הגברי המתניחס ללוחמים בחטיבת גולני, מיוצג על ידי דמותו המחוספסת של הישראלי המכוער (ראו גם ספיבק, 2001: 196-197).

לכן ניתן להבין את הרשומה כמופע מחאתי בוטה, המציג מודל (גברי) חלופי למודל ההגמוני המוצג ומונצח באתר. תוכנה של המחאה הנו אקט של ביטול אלים של סמל חטיבת הצנחנים (נחש אדום), הנעשה בצורת מחיקה כפולה, דיסקורסיבית ואיקונית, לטובת הנכחה מקבילה של סמל חטיבת גולני (עץ ירוק עם שורשים). בדומה למחאה המזרחית במילותיו של ביטון, גם כאן עצם ההתכתבות עם הנושא העדתי, ובעיקר עם הקישור המגדרי-גברי, חושפת את המתח, הריבוד וההדרה שאותם מנציח האתר. בדומה למחאות הקודמות, מחאה מסוג זה פועלת פעולה כפולה בכך שהיא מציגה הדים של "סיפור-נגד" שאינו הגמוני, ובתוך כך מעלה לפני השטח את קיומם של מתח, ריבוד ושוליות בלב

מפעל ההנצחה הצבאי-לאומי. זוהי מחאה שוללנית ומתריסה יותר, המכריזה בצורה אגרסיבית על מותם של "הצנפים" בדיוק באתר בו הם אכן נהרגו. הריגה סמלית זו היא מהלך המערער על ההנצחה, על זיכרון הצנחנים ומתגרה בתפיסת ההגמוניה של האתר.

מעניין כי ברשומה אחרת בספר, החתומה על ידי "עורב גולני", נכתב, "לא כבשנו את ירושלים, אך היא תמיד בליבנו". רשומה זו אינה מחאתית והיא כתובה בטון כמעט מתנצל: הכותבים מבטאים הכרה בהון הסמלי המשמעותי, שבו זכתה חטיבת הצנחנים בעת כיבוש ירושלים המזרחית. גם רשומה זו מאשרת את עובדת קיומה של היררכיה גברית-לוחמת בצבא, וכי אתר ההנצחה משחק תפקיד במערך של סמלים וייצוגים מעמדיים (ולעתים אתנו-מעמדיים) ושל מודלים הגמוניים של גבריות קרבית בישראל. מופעי מחאה אלה מצטרפים לתמונה המערערת את הנרטיב הקונצנזואלי הממלכתי-צבאי ומדגימה את המתחים והיריבויות המצויים בתוך הצבא. במקרה זה, מדובר בתחרות על מימוש מלא של אידאל ההקרבה הצבאי של האתר. אף כי הרשומה אינה מתייחסת בצורה מפורשת לזהות האתנית של כותביה ולמחאה אתנית, רצוי לזכור כי מצוי מתאם בין ההשתייכות לחטיבת הצנחנים מכאן, ולחטיבת גולני מכאן, ובין מוצא זהויות אתנו-מעמדיות (לוי, 2008).

סיכום: חללים בספר המבקרים

עיון בספר המבקרים ההנצחתי בגבעת התחמושת מעלה כמה ממצאים, והראשון בהם הוא כי הקרב על הגבעה טרם הסתיים. ממרחבי ההנצחה המסומנים שמציעים דפי הספר עולים הדי מערכה שעדיין ניטשת, מערכה שבמוקד שלה פוליטיקה של זהויות יהודיות-ישראליות כפי שהיא מתבטאת בהקשר הלאומי-צבאי. ממצא זה אינו חדש כשלעצמו, שכן הסדקים בהגמוניה הציונית ובסיפור הקיבוצי נמצאים על פני השטח מזה זמן וזכו למחקר הולם בשנים האחרונות. בין ה"פוסט-ציונות" מכאן וה"נאו-ציונות" מכאן, התזה של קימרלינג על שקיעת שלטון האחוס"לים והתפרקות ההגמוניה הוותיקה, או לכל הפחות שינוי בתצורת שליטתה, במשאביה ובכוחה, הנה עובדה מוכרת (רם, 2006; קימרלינג, 2001). זאת ועוד, הישגיה הצבאיים של מלחמת 67', שאותם מבקש האתר לייצג ולקדש, מהווים קו פרשת מים בהתפתחותו של הפרויקט הציוני. מבחינות אלה ספר המבקרים הוא מראה המתקפת ממצאים העולים מאתרים אחרים שבהם נבחנת המערכה הפנים-ישראלית אשר נפתחה כאשר שכנו קרבות 67'. מיקומו של ספר המבקרים בלב אתר הנצחה לאומי, באולם פנימי של היכלי

הקדושה הצבאית, מכונן את הספר כארטיפקט הנושא ערך משמעותי – ערך המייצר משמעות – כשלעצמו. הספר משמש כבימה ציבורית ראויה שבה ניתן להתבטא, ובעזרתה אפשר לטעון בעד (ברוב המקרים) וכנגד (במיעוטם) פרויקט ההנצחה עצמו והנרטיב הלאומי-צבאי אשר לו הוא מוקדש ושאותו הוא מקדש. כך נעשה ספר המבקרים לא רק למראה של עמדות ודעות, אלא גם לבימה מהוקשרת וטעונה, שבה ובעזרתה ניתן לבצע השתתפות אזרחית, או לחילופין, מחאה. פעולות ההופעה על במה זו מהוות ביטויים של השתתפות מוחשית בספור שהאתר מגולל. השתתפות מוחשית זו מצטרפת אל מגוון אמצעים וכלים בעזרתם מנסה אתר ההנצחה, כמו אתרי הנצחה אחרים, להמחיש את הסיפור המורשתי המופשט.

האפיסטמולוגיה של גישות מופעיות היא הנכחתית, ובמילים אחרות – מי שמופיע משפיע. ספר המבקרים מהווה עדות לכך, שכן המבקרים הכותבים בספר בוחרים להשאיר חותם משלהם על במה זו, ומה שישאירו אחריהם ייהפך בו ברגע למוצג החשוף לעיני מבקרים אחרים. כך הם נותנים משהו מעצמם, ומניה וביה נעשים שותפים פעילים בפרויקט ההנצחה. אופן הפעולה המופעית בספר אינו בלתי קשור לעצם הנושאים עליהם מתחולל המאבק: מרחבים וניכוסים. זאת משום שבמרחב כמו במרחב, לחימה כוללת כיבוש וניכוס של שטחים ("קביעת עובדות בשטח"). וגם אם עובדות אלה הינן דיסקורסיביות ואיקוניות, הן נקבעות על שטחו הממשי של ספר המבקרים בגבעת התחמושת, ובאמצעות אקט של ניכוס המקום.

משום שגישות מופעיות הן גישות הנכחתיות, ראוי לבחון גם את אלה שאינם נוכחים בספר – את הנפקדים ממנו. שאלת הנפקדים או הנעדרים מן הספר היא מרתקת, שכן ביכולתם של אלה ללמד על ארטיפקט זה לא פחות מאשר מלמדים עליו הנוכחים-הכותבים בו. באשר לספר המבקרים בגבעת התחמושת, המדובר בעיקר בשתי קבוצות רלוונטיות, זו הפלסטינית ממזרח ירושלים (לקבוצה זו לא אדרש במאמר הנוכחי), וזו היהודית-אשכנזית-ישראלית מן המעמד הבינוני-גבוה. הבורגנות האשכנזית הוותיקה נפקדת באופן עקבי מדפי הספר, בין אם בצורת השתתפות ובין אם בצורת מחאה. עובדה זו עולה הן מהרשומות בספר והן מן התצפיות שערכתי במקום. על רקע גיוון האוכלוסיות היהודיות המגיעות לאתר, בולטת העדרותן של האליטות הוותיקות אשר לקחו חלק משמעותי במלחמת 1967 (ובמלחמות קודמות לה; ראו לוי, 2007). זולת מספר משפחות שכולות, האליטה הישנה נמנעת מלפקוד את האתר בכללותו. את הסיבות לכך לא ניתן לברר באתר עצמו, אולם ניתן לשער כי אליטות אלה נעשות מנוכרות בהדרגה מהסימבוליקה שאת סיפורה האתר מבקש לגולל, ובמרכזה הקרב הציבורי-דתי על ירושלים, על אחדותה, ועל מרכזיות

מקומה באתוס הישראלי. גם במישור הקונקרטי יותר, האתר ממוקם בסביבה גאו־עירונית המשקפת את מידת השוליות החברתית של הסיפור הצבאי־לאומי אותו הוא מגולל. האתר נמצא בצפון העיר, בתווך בין שכונות פלסטיניות מכאן ושכונות חרדיות מכאן. בהתרחקותה ממרחבים שוליים, אליטה זו (כבר) אינה לוקחת חלק במאבקים על הזהויות הישראליות הממלאים את דפיו של הספר, והממלאים את מרחביה השוליים יותר והשוליים פחות של מדינת ישראל.⁸

החשיפה הפומבית שלה זוכה ספר המבקרים הופכת אותו לבימה ציבורית, והרשומות המאכלסות אותו – בעצם ביטוין המצטבר מעל דפיו (רשומה המתוספת לקודמתה) – ליצירה קולקטיבית. דפים אלה מעידים, אם כן, לאילו קבוצות יש (עדיין) צורך להדגיש את היותן חלק מן הקולקטיב הלאומי. הפרדוקס הוא, כי הקבוצות הכותבות בספר הן דווקא הקבוצות השוליות בקולקטיב המונצח על ידו. אלה הן הקבוצות בהן מדד האינדיווידואליזם הנו נמוך, ומדד הקהילתיות גבוה. עובדה זו מתקבלת על הדעת, משום שהאליטה אינה עוד לוקחת חלק בפוליטיקה הסקטוריאלית (קולקטיביסטית) של הזהויות בישראל (קימרלינג, 2001). הסבר זה נוגע גם לממצאים האתנו־מעמדיים העולים מן האתר, המציעים כי הצבריות האשכנזית היא־היא "הישראליות", והיא כביכול "נטולת ערתיות", "חסרת צבע", ו"נייטרלית" ("אנחנו זה המדינה"). כך שהצבריות מגולמת על ידי האתר עצמו, בארטיפקט של "ספר המבקרים הממלכתי", ואינה לוקחת חלק בתגובות המבקרים הרשומות מעל דפיו. אם כן, החללים (הלבנים) בספר המבקרים מהווים גם הם מופע, אולם זהו מופע העדרות של האליטה.

מקורות

אנדרסון, ב'. 2000 [1983]. קהילות מדומיינות (דן דאור). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

באטלר, ג'. 2001. קוויר באופן ביקורתי (תרגמה: דפנה רז). תל אביב: רסלינג.

8 אגב הרגלי כתיבה בספרי מבקרים, כמה מידידי ועמיתי (ביניהם סוציולוגים ואנתרופולוגים), ציינו בפני כי הם נמנעים מכתובת רשמים בספרי מבקרים וזאת משום ש"הספר מחייב אותך לאיזו עמדה, שאינני רוצה להתחייב לה או להציג אותה בפומבי", וגם "אני מרגישה כאילו כופים עלי לכתוב בספרים אלה".

- גורביץ', ז' וג' ארן. 1991. "על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)", אלפיים 4: 44-9.
- הרצוג, ח' וכ' להד (עורכות). 2006. **יודעים ושותקים: מנגנוני השתקה והכחשה בחברה הישראלית**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- כהן, א' וח' רוזנברג. 2009. "מדברים אל הקירות: גרפיטי מהופך בגוש קטיף", **מגמות** מו (2-1): 109-136.
- לוי, י'. 2007. **מצבא העם לצבא הפריפריות**. ירושלים: כרמל.
- לוי, י'. 2008. "אלימות כמבחן תחרותי: השפעת השינוי בהרכב החברתי של הצבא על החלשת מנגנוני הריסון של הפעלת אלימות באינתיפאדת אל-אקצא", **סוציולוגיה ישראלית** ט(2): 325-355.
- ליבמן, צ"י וא' דון-יחיא. 1984. "הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחות בדת האזרחית בישראל", **מגמות** כח(4): 461-486.
- לבנת, ז' וי' שלזינגר. 2002. "קרבות רחוב: הרטוריקה של דכיות הרכב בישראל", **סקריפט-אוריינות: חקר, עיון ומעש** 5-6: 59-80.
- נוי, ח'. 2011. "חיילי צה"ל – אני חולה עליכם, שרופה ומודה לכם: מופעי לאומיגדר באתר הנצחה ישראלי", **ישראל** 18: 211-234.
- סמוחה, ס'. 1983. "ערתייות וצבא בישראל: תיזות לדיון ולמחקר", **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 22: 5-33.
- ספיבק, א'. 2001. **גולני של מי**. ירושלים: סצנה.
- עזריהו, מ'. 1995. **פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1948-1956**. שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון.
- קימרלינג, ב'. 2001. **קץ שלטון האחוּסלים**. ירושלים: כתר.
- רם, א'. 2005. **הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים**. תל אביב: רסלינג.
- רם, א'. 2006. **הזמן של ה'פוסט': לאומיות והפוליטיקה של הידע בישראל**. תל אביב: רסלינג.
- שנהב, י'. 2003. **היהודים הערבים: לאומיות, דת ואתניות**. תל אביב: עם עובד.
- ששון-לוי, א'. 2003. "גבריות מתוך מחאה: על כינון הזהויות של חיילים בתפקידי צווארון כחול", **סוציולוגיה ישראלית** ה(1): 75-120.
- Bauman, R. 1978. *Verbal Art as Performance*. Rowley, Mass.: Newbury House Publishers.
- Bellah, R.N. 1975. *The Broken Covenant: American Civil Religion in a Time of Trial*. New York: Seabury Press.
- Bellah, R.N. and S.M. Tipton (eds.). 2006. *The Robert Bellah Reader*. Durham: Duke University Press.

- Blair, C. 1999. "Contemporary U.S. Memorial sites as exemplars of rhetoric's materiality", in J. Selzer and S. Crowley (eds.), *Rhetorical Bodies*. Madison, Wis.: University of Wisconsin Press: 16–57.
- Blommaert, J. 2004a. *Discourse: A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blommaert, J. 2004b. "Writing as a Problem: African Grassroots Writing, Economies of Literacy, and Globalization", *Language in Society* 33(5): 643–671.
- Chourmouziadi, A. 2009. "Scripta Manent: Notes on a Book", *Public Archaeology* 8(2–3): 208–224.
- Danet, B. 1997. "Books, letters, documents: The changing aesthetics of texts in late print culture", *Journal of Material Culture* 2(1): 5–38.
- Derrida, J. 1988. *Limited Inc*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Findlen, P. 1994. *Possessing Nature: Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*. Berkeley: University of California Press.
- Goffman, E. 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, New York: Doubleday.
- Goffman, E. 1974. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Boston: Northeastern University Press.
- Goffman, E. 1981. *Forms of talk*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Handelman, D. 1998. *Models and Mirrors: Towards an Anthropology of Public Events*. New York: Berghahn Books.
- Handelman, D. and L. Shamgar-Handelman. 1997. "The Presence of Absence: The Memorialism of National Death in Israel", in E. Ben-Ari and Y. Bilu (eds.), *Grasping Land: Space and Place in Contemporary Israeli Discourse and Experience*. Albany, New York: State University of New York Press: 85–128.
- Harris, R. 2000. *Rethinking Writing*. Bloomington: Indiana University Press.
- Jewitt, C. and G.R. Kress (eds.). 2003. *Multimodal Literacy*. New York: Peter Lang.
- Katriel, T. 1995. "Touring the Land: Trips and Hiking as Secular Pilgrimages in Israeli Culture", *Jewish Ethnology and Folklore Review* 17: 6–13.
- Katriel, T. 1997. *Performing the Past: A Study of Israeli Settlement Museums*. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.

- Kimmerling, B. 1985. "Between the Primordial and Civil Definitions of the Collective Identity: The State of Israel or Eretz Israel", in E. Cohen, M. Lissak and U. Almagor (eds.), *Comparative Social Dynamics: Essays in Honor of S.N. Eisenstadt*. Boulder, Colorado: Westview Press: 262–283.
- Kimmerling, B. 1993. "Patterns of Militarism in Israel", *European Journal of Sociology* 34: 196–223.
- Kirshenblatt-Gimblett, B. 1998. *Destination Cultures: Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley: University of California Press.
- Laurier, E. and A. Whyte. 2001. "I saw you? Searching for lost love via practices of reading, writing and responding", *Sociological Research Online* 6, May.
- Liebman, C.S. and E. Don-Yihya. 1983. *Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish State*. Berkeley: University of California Press.
- MacCannell, D. 1999. *The Tourist: A new Theory of the Leisure Class*. Berkeley: University of California Press.
- Macdonald, S. 2005. "Accessing Audiences: Visiting Visitor Books", *Museum and Society* 3(3): 119–136.
- Noy, C. 2007. *A Narrative Community: Voices of Israeli Backpackers*. Detroit: Wayne State University Press.
- Noy, C. 2008a. "Pages as Stages: A Performance Approach to Visitor Books", *Annals of Tourism Research* 35(2): 509–528.
- Noy, C. 2008b. "Writing Ideology: Hybrid Symbols in a Commemorative Visitor Book in Israel", *Journal of Linguistic Anthropology* 18(1): 62–81.
- Noy, C. 2015a. *Thank You for Dying for Our Country: Commemorative Texts and Performances in Jerusalem*. Oxford: Oxford University Press.
- Noy, C. 2015b. "Writing in Museums: Towards a Rhetoric of Participation", *Written Communication* 32(2): 195–219.
- Noy, C. 2015c. "'My Holocaust Experience was Great!': Entitlements for Participation in Museum Media", *Discourse & Communication* 10(2): 274–290.
- Peters, J.D. 1999. *Speaking into the Air: A History of the Idea of Communication*. Chicago: University of Chicago Press.
- Silverstein, M. and G. Urban (eds.). 1996. *Natural Histories of Discourse*. Chicago: University of Chicago Press.

- Simmel, G. 1968. "Sociological Aesthetics", in Idem, *The Conflict in Modern Culture and other Essays*. Trans. P. Etzkorn. New York: Teachers College Press.
- Simmel, G. 1991. "The Problem of Style", *Theory, Culture and Society* 8: 63–71.
- Stamou, A.G. and S. Paraskevolpoulos. 2004. "Images of Nature by Tourism and Environmentalist Discourses in Visitors Books: A Critical Discourse Analysis of Ecotourism", *Discourse and Society* 15(1): 105–129.
- Stewart, S. 1991. *Crimes of Writing: Problems in the containment of representation*. New York: Oxford University Press.
- Van Leeuwen, T. and C. Jewitt (eds.). 2001. *Handbook of Visual Analysis*. London: Sage.
- Vinitzky-Seroussi, V. 2002. "Commemorating a Difficult Past: Yitzhak Rabin's Memorials", *American Sociological Review* 67(1): 30–51.
- Weiss, M. 1997. "Bereavement, Commemoration, and Collective Identity in Contemporary Israeli Society", *Anthropological Quarterly* 70(2): 91–101.
- Zerubavel, Y. 1995. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Chicago: University of Chicago Press.